कृतज्ञतास्वीकारः ।

धर्मपरायणो विद्योत्साही पिठापुराधिपो राजा श्रीराव्-वेङ्कट-कुमारमहीपति-सूर्यरायो: कृपया श्रीमद्भगवद्गीतायाः समन्वयभाष्यान्वितायाः द्वितीयसंस्करणस्य समन्वयभाष्यपद्धतिमाश्रयमाणायाः पुनः मुद्रणाय धनमदात् । एतस्मादनुग्रहोऽयमस्माकं चिरस्मरणीयः वयमतः कृतज्ञतापूर्वेण धन्यवादमर्पयाम् । भवतु तस्याभिवृद्धिरिति प्रार्थनम् ।

प्रकाशकानाम् ।

[illegible]

सर्वोपकारकमिदं परमरहस्यं पुरुषार्थं प्रयच्छन्तीति [illegible]
"विदुषां कृतार्थमिदं" श्रीमद्भगवद्गीता-नामकमद्भुतमैतिहासिकमितिवृत्ताद्भुतसंग्रहात्मकं [illegible] भिन्नार्थं * विन्यस्य गीताख्यया निबद्धवान्, तत्त्वबुभुत्सूनां प्रतिपत्तव्यमात्मज्ञानमध्यात्मशास्त्रीयार्थसम्यगाव-गत्य गीतासु अध्यायेषु गीतानिकायां समानिबद्धवान् । निखिलवेदार्थ [illegible] सर्वदर्शनाभिमतनिर्दोषक तत्त्वानामभीष्टप्रकाशकत्वेन सम्प्रदायविदां सर्वेषामेव प्रमाणत्वाद् आचार्यैरपि व्याख्यातमिदं प्रकर्षेणावता-रयाञ्चक्रिरे पूर्वाचार्याः तदनन्तरं विविधा व्याख्यातारो भाष्यकाराश्चाविर्बभूवुः । तत्र भाष्यकृत्सु श्रीमच्छङ्कर , श्रीमद्रामानुज श्रीमन्माध्व', श्रीवल्लभदेव. ; व्याख्यातृषु श्रीधरस्वामि: श्रीमधुसूदन', श्रीनीलकण्ठ, श्रीविश्वनाथ: इत्येतावत्प्रमुखा: [illegible] । अन्येऽपि व्याख्यातॄणां व्याख्यानेषु दृष्टिनिक्षेपात् [illegible] न केऽप्यनुपलब्धाः [illegible] नहे । तेषु च श्रीमच्छङ्करभाष्यव्याख्याता श्रीमदानन्दगिरि, गीतार्थसंग्रहकार. श्रीमदभिनवगुप्त', श्रीमद्वल्लभसम्प्रदायानुगाम्यमृततरङ्गिणीकृत्, गीतातात्पर्यनिर्णयप्रणेता भाष्यकृच्छ्रीमदानन्दतीर्थ', तद्भाष्यव्याख्याता प्रमेयदीपिकाकार श्रीमज्जयतीर्थ, गीतातात्पर्यबोधिनीनिबन्धा श्रीमत्सदा-नन्द , गीताप्रदीपकृच्छ्रीमच्चन्द्रदेव , श्रीमद्वल्लभसम्प्रदायमुक्तो गीतार्थविवरणकार: श्रीमद्विट्ठल:, गीताभाष्यार्थसंग्राहक-गीताविवरणकृत्, [illegible] श्रीमद्रघुनाथ, [illegible] श्रीमत्-कल्याणभट्ट । अत्राध्यायभाष्यारम्भे प्रथमाभिव्यंजितं, "यद्यपि बहु श्रीमच्छङ्कर [illegible] श्रीमधुसूदननीलकण्ठौ च तत्सम्प्रदाय प्रतिनिधित्वेन, श्रीमद्रामानुजमध्वाचार्यौ तद्वि-भागानुसारिणौ तत्सम्प्रदायौ प्रतिनिधित्वेन श्रीमद्वल्लभ [illegible] गीतार्थ-निर्णयाय, तथाप्यन्ये ये व्याख्यातारो गीतासम्प्रदायानुवर्तिनो यथासम्भव व्याख्यान [illegible] मालाकमनादरोऽस्ति । अत श्रीमत्कल्याणभट्टविरचितायां रसिकरञ्जन्यां पदे पदे प्रकाशमान: स्वरविश्लेषेण पदान्तरविभञ्जनेन च भक्तिपक्षसमर्थनाय भगवान् प्रकाश." इत्यादि, न तदनुकि-रति प्रदर्शनाय रसिकरञ्जन्या व्याख्यानकौशलमुद्ध्रियते । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च' (२।२०) इत्यस्य व्याख्यायां "न मृत्युर्जन्म जीवस्यास्ति, किन्तु यस्य शरीरं यावत् तावत् च. जीवो अजात् जीवत्, जीवस्यापि [illegible] तत्त्वतो हि ध्रुव. सदा विराजमान., अतएव सदा अजनीय ।" इति , तथाच 'विद्याविनयसम्पन्ने' (५।१८) इत्यस्य व्याख्यायां "ज्ञानिः समदर्शिनोऽपीति', यदा यदा कर्मत: चेतसा [illegible] गीतायां यथा विराजत इति यदः यज्ञ' भगवान् कृष्णः, कमैव ब्राह्मणे वा, [illegible] वा, गजः वा, शुनः वा इत्यादिदृष्ट्या हृष्टं [illegible] समदर्शिनः पण्डिता [illegible] ।"

---

* एकोनविंशे [illegible] निबन्धानिर्मितम् । विन्यस्य विन्यस्य [illegible] सर्वी-
ऽपि भारतशतमधिकं वाक्य ।

[illegible]

[illegible] मा [illegible] यितृ: । [illegible], [illegible] यस्तु [illegible] [illegible] रति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]यितृ:

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ; [illegible] । तत्र [illegible]

[illegible] रताम् निरन्तर-विरोध-प्रहताम्, न [illegible]

कोऽपि कमपि [illegible]

[illegible] ।"

[illegible] इति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] प्रचलीनाय [illegible] परित्यक्तवत् [illegible] वत्' इति । [illegible] कोऽभिप्रा[illegible] [illegible] पूर्णभावेन [illegible] पूर्णभावेनेति । [illegible] पूर्ण[illegible] ? नैर्यद् प्रतिष्ठापितं [illegible] [illegible] परित्यक्तवत् तेषां विभजय[illegible] पूर्णता[illegible] [illegible] । निखिलानि [illegible] परित्यागयितुं वि[illegible] [illegible] तदिद् [illegible] सर्वाणि [illegible] [illegible], यथापि तथा [illegible] [illegible] वस्तु [illegible] येन [illegible] च [illegible] [illegible] ।

[illegible] वस्तु येन च [illegible] [illegible] ([illegible]) इति । [illegible] भागवतं '[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति येन [illegible] [illegible] । [illegible] । कोऽसौ [illegible] ; कोऽसौ [illegible] कोऽसावसौ [illegible] ; कोऽसौ सर्वान्तर्यामी: स भगवान् । [illegible] परं [illegible] जगति जीवेषु च [illegible], [illegible] जगति जीवेषु च तस्य दर्शनं विना तत्त्वदर्शनं न [illegible] जीवेषु जगति च तस्मिन् दृष्टे तेषां [illegible] [illegible], न पुनः [illegible]भावेन [illegible] । वैदिकार्षः [illegible] वस्तु [illegible] [illegible] पुरुष[illegible]: । न हि ते कुत्रापि [illegible] [illegible] अर्थेन [illegible]: । यथापि [illegible] प्रति[illegible] [illegible] परित्याग[illegible]

[illegible] १२।१८ [illegible]

यदी [illegible], यदी [illegible], यदी [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । सोऽसौ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ; [illegible] । [illegible]
[illegible], न केवलं [illegible] [illegible]
तेन च [illegible] [illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] '[illegible] [illegible] तेन [illegible]' [illegible]
इति । सोऽसौ न केवलं [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
सोऽयं [illegible] [illegible] [illegible]
स न कदापि [illegible] ; [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ।

यदि परमपुरुषे [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] परमपुरुष इति [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible], [illegible] च
[illegible] ; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible]

[illegible] पञ्चमुखं [illegible] यदा [illegible]

[illegible] परिक्रम्य [illegible] परमेश्वर [illegible]

[illegible] यदा [illegible] परमपुरुष [illegible]

[illegible] यदा [illegible] ; [illegible]

[illegible] भवति परमपुरुष एव सर्वस्य तदा [illegible]

[illegible] यदा [illegible] । [illegible]

[illegible] यदा [illegible] विशेषः [illegible]

[illegible] । [illegible] परमपुरुषेण [illegible]

[illegible] , [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] परमपुरुषेण [illegible]

[illegible] । [illegible] परमपुरुष [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible], [illegible] । [illegible]

[illegible] यदा [illegible] तदा [illegible] च

[illegible] यथा [illegible]

[illegible] च [illegible] भवति । [illegible] यदा [illegible],

[illegible] च किञ्चित् [illegible] न वक्तुं शक्यते । [illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] वक्तुं [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] च [illegible]

(१०) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ततो [illegible]

[illegible] । निश्चितं [illegible]

[illegible] । [illegible] मवेत्, [illegible]—[illegible]

[illegible] न च [illegible]

[illegible] ; [illegible] प्रवर्तितम् । तत्र

[illegible] नास्ति [illegible]

[illegible] वेदवादिनो वेदान्तवादिनः [illegible]

[illegible] निरन्तर-विरोध-प्रहतान्, न कोऽपि तेषु [illegible]

कोऽपि कमपि [illegible]ति, [illegible] ।

कोऽवैहत तेषु [illegible] —[illegible]

[illegible] तेन [illegible], तेन च [illegible] ।

[illegible] च [illegible] ।"

[illegible] "[illegible] पुनः [illegible]

इति । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ति प्रकृतीनाम् [illegible] परिसमाप्यताम्
[illegible] प्रभुम्' इति । [illegible] कोऽभिप्रा-
[illegible] वैषयिकभावेन तदवस्थस्य पूर्णभावेनेति ।
कथं पूर्णभावेनावस्थित ? नैतद् प्रतिष्ठापितं [illegible]
[illegible] परिणामयन् तेषां [illegible] पूर्णता-
[illegible] । [illegible] परिणामयितुं वि-
[illegible] तदिदं [illegible] सर्वाणि [illegible]
[illegible] यथापि तथा [illegible]
[illegible] येन [illegible] च [illegible]
[illegible] ।

[illegible] तेन च [illegible]
[illegible] ([illegible]) इति । [illegible] भागवतं '[illegible]
[illegible] । [illegible] परमात्मेति भगवा-
[illegible] ? इति तेन [illegible] [illegible] च
[illegible] इति । [illegible] [illegible]
[illegible] । कोऽसौ [illegible] ; कोऽसौ [illegible]
कोऽन्तर्यामी परमात्मा ; कोऽसौ [illegible] स भगवान् । [illegible]
[illegible] परं [illegible] जगति जीवेषु च [illegible] तथापि, [illegible]
[illegible] जगति जीवेषु च तथा दर्शनं विना 'तत्त्वदर्शनं' न [illegible]
जीवेषु जगति च तस्मिन् दृष्टे तेषां [illegible] तत्
[illegible] , न [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible] । यथापि [illegible] प्रति-
[illegible] परिणामयतीत्येवं

[illegible]

यतो सूत्रं, यतो वृत्तिः, यतो टीकेति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । योऽसौ [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ; [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], न केवलं [illegible] [illegible] [illegible]
तेन च [illegible] [illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] 'यथा [illegible] [illegible] तेन [illegible]'
इति । योऽसौ न केवलं [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] योऽयं [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
योऽयं [illegible] [illegible] [illegible]
स न कदापि [illegible] ; [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ।

यदि परमपुरुषे [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]
भावः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] परमपुरुष इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ; [illegible] [illegible], [illegible] च
च [illegible] ; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] (१८१८—१९) [illegible] । [illegible]
[illegible] वर्षे पंचमगुरवं [illegible] तदा [illegible]
निर्माणं परिकल्प समर्थयति [illegible] परमेश्वर[illegible]
[illegible] यदा [illegible] परमगुरुपद[illegible]
[illegible] तदीयशिष्यो यदा [illegible] ; [illegible]
[illegible] [illegible]दिनिर्देशा भवति परमगुरुरूप एव सर्वेषां तदा [illegible]
[illegible]दिकं यदा [illegible] । [illegible]
[illegible] यदा [illegible] विशेष: [illegible]
[illegible] । यावत् परमगुरुत्वेन [illegible]
[illegible], [illegible]
भवति [illegible] । [illegible]
[illegible] परमगुरुत्वेन [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] भवति। [illegible]

[illegible] किञ्चित् [illegible] न वक्तुं शक्यते। [illegible]

[illegible]

काममुद्दीपयते (२।६२)। अथ चेत्रादित एवात्मनि कामस्तिष्ठेत् विषयानुध्यानात्कोत्पद्येत कामः। सुतरां प्रागेव तस्मिन् काम आसीदित्यभ्युपगन्तव्यम्। विषयसंसर्गवाहुद्दीप्तः स प्रागमाहर्षीत्। नासीत् स आत्मनि किन्त्विन्द्रियेषु मनसि बुद्धौ च (३।४०)। इन्द्रियेषु मनसि बुद्धौ च महत्तिप्रधानरजोगुणसंस्पर्शादुत्पद्यते कामः (३।३७); स एव विषयान् प्रत्यनुरागमुत्पादयते, अनेन वस्तुना वा प्रतिहतो विद्वेषञ्च। इन्द्रियाधिष्ठितकामादुत्पन्नौ रागद्वेषौ विषयानुध्यानेन नित्यमनुस्यूतौ तिष्ठतः (३।३४)। इन्द्रियाणि यदा भगवत्परायणस्य (२।६१) आत्मनो वशवर्त्तीनि, भवन्ति तदा तान्यनुरागद्वेषशून्यानि, मनश्चात्मवशे तिष्ठति। अस्यामवस्थायामिन्द्रिययोग ... ।प्रसङ्गेऽपि तिष्ठत्यात्मा निर्व्विकारः।

यदुक्तमुपरि तेन च कथा साधनरीतिरस्य शास्त्रस्य, प्रतिभाति सा विनायासं किञ्चिच्चित्ताभिनिवेशेन। देहेन्द्रियप्राणानां क्रिया अवश्यम्भाविन्यः। तासु यस्यां कस्यामप्यनुरागो द्वेषो वोपतिष्ठमानो जीवस्य बन्धनाय भवति। कथं वा तस्मादनुरागाद्द्वेषाद्वा विमुक्तिः स्यात् तदेव प्रथमं विवेचनीयम्। देहेन्द्रियप्राणेभ्य आत्मा स्वतन्त्रः, तेषां कर्म्म नात्मन इति दृढ़प्रत्यये तेषां स्वभावसिद्धे कर्म्मण्यात्मा निर्व्विकार एव तिष्ठति (५।८।९)। तदैव तन्निर्व्विकारत्वं विघ्नोपद्रुतं भवति, यदा तेषु तेषु कर्म्मसु रागद्वेषौ युज्यते। तयोर्वश्यत्वमनापन्नो (३।३४) विषयेन्द्रियकर्म्मस्वात्मा न बध्यते। दृश्यते च, कामजनितरागद्वेषाभ्यामात्मज्ञानं यदा प्रच्छन्नं भवति, तदा मनःसंयमे सत्यपि सुदृढ़प्रयत्ने न सफलता (२।६०)। किं कर्त्तव्यमस्यामवस्थायाम्? विषयप्रतिष्ठितमनुरागं विषयाद्विनिवर्त्त्य भगवति तं प्रतिष्ठातुं यतेत (२।६१)। प्रयत्नस्यास्य सिद्धिश्च ब्रह्मपरिचयेन (६।३०) ब्रह्मसंस्पर्शसुखेन च (६।२८)। भगवत्यनुरागे प्रतिष्ठिते नावतिष्ठते सङ्गः कर्म्मस्विन्द्रियाणाम्, अतस्तज्जनितफलेष्वपि भवति मनः स्पृहाशून्यम्। अस्यामवस्थायामध्यात्मदृष्ट्या भगवच्चरणामनुभूय तस्मिन्निखिलं कर्म्म समर्प्य (३।३० ;

५।१०) क्रियमाणं कर्म्म कर्त्तृत्वदपि साधके विकारं नोत्पादयते। अत्रापि कर्म्म समर्प्य कर्म्म करोतीत्यस्य कोऽर्थः? कर्म्माण्येतानीश्वरा-भिप्रेतानि, अतो नैषां कर्त्ताऽहमिन्द्रियाणामयी वेत्यर्थः। एतानि कुर्व्वंस्तस्याभिप्रायानुसरणं सिध्यति, न ममास्ति तदभिप्रायपालनं विना फलान्तराकाङ्क्षा। इदमेव वस्तुमुचितं यन्निजबलेनेन्द्रियाधि-ष्ठितरागद्वेषौ निर्जित्य मनः स्ववशे स्थापयन्नात्मा स्वस्वरूपेऽवतिष्ठत इतीमं पुरुषकारस्य पन्थानं न खलु गीता सर्व्वथापेक्षितवतीति लक्ष्यते। यतः स्थितप्रज्ञतावर्णने तस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते। स्थितप्रज्ञतायामा-त्मनो यद्बलं प्राकट्यं भजते, तन्मूले भगवद्बलं प्रच्छन्नमवतिष्ठते, अतः स्थितप्रज्ञतावर्णनोपसंहारे प्रागिन्द्रियसंयमे विघ्नं प्रदर्शयन्तौ स। तत् प्रच्छन्नबलं प्रकटीकर्त्तुं भगवत्परायणत्वे साधकं न्ययोजयत् (२।५८। ६१)। इन्द्रियसंयमाय ये पुनः केवलं पुरुषकारमेवाश्रितवन्तस्तेषां भूयो भूयोऽकृतार्थता प्राप्नोयतावार्थ्यकृतं पुरुषकारेण भगवत्परायण-ताया: सम्मेलनं प्रकृष्टोपाय इति।

भगवन्तं प्रत्यनुरागस्तत्स्वरूपविभूत्यादीन्यविदित्वा जातु नोदेति। केवलं तज्ज्ञानेन नोदेति सः। पुनः पुनस्तच्चिन्तनसमाधानेन भजन-वन्दनादिभिश्च तस्मिन्ननुरागः स्थिरतामुपैत्यतस्तेषां प्रयोजनम्। गीताया द्वितीयषट्कस्यातएवावतारणा। 'शास्त्रमिदमपरोक्षज्ञान-मूलकमिति विज्ञानप्रधानम्' इत्युक्तं प्राक्। सप्तमे नवमे 'सविज्ञानं ज्ञानं वक्ष्यामि' इत्युक्त्वा तदेव ध्वनितम्। गीता—ब्रह्मविद्या ब्रह्म-विज्ञानम्। ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षणञ्च, जीवेन जगता च ब्रह्मणः सम्बन्धः, जीवजगतोर्ब्रह्मशक्तित्वम्, जीवजगतोः स्वरूपम्, भवति यत एतेषां ज्ञानप्राप्तिस्तदेव ब्रह्मविज्ञानम्। ब्रह्म जीवो जगत्, एतेषां स्वरूपं प्रत्यक्षगोचरीकृत्य ज्ञानमुपदिष्टमत एषा ब्रह्मविज्ञानसंज्ञया संज्ञिता। स्वरूपप्रत्यक्षगोचरतयोपदेशदानस्येदं फलं यत् तेनोपदेश-मात्रस्यापि स्वरूपप्रत्यक्षता सुलभा भवति। ब्रह्मतत्त्वं प्रवक्तुमादा-वार्थः प्रथमतः—ब्रह्मैव निखिलजगदुत्पत्तिप्रवेशस्थानम् (७।६);

जीवः प्रकृतिश्च तस्यैव शक्तिः (७।४।५); जीवो निखिलं जगच्चैत-च्छक्तिद्वयमूलकौ (७।६)। एतज्ज्ञानं सर्व्वेषां साधारणम्, अतो विशेषज्ञानोपदेशार्थमाह गीता—चक्षुराद्यविषयं ब्रह्म निखिलं जगद्व्याप्य स्थितम्, अस्मिन् हि जगत्तदाश्रित्य, न तु तज्जगदाश्रित्य वर्त्तते, तत् स्वयं जगत्संस्पर्शवर्ज्जितं, तद्भावेनैव तत् जगत् पालयति धारयति च (९।४।५)। शक्तिमात्रं चिन्मात्रं ब्रह्म जगदाश्रयो जगतासंस्पृष्टमिति कथञ्चिद्बुध्यते, किन्तु नैतत्तत्प्रत्यक्षज्ञानम्। तदैव तत् प्रत्यक्षज्ञानं भवति यदैव तत् बुद्धेर्बुद्धिर्बलवतां बलमित्यादिरूपेण (७।८—११) दृग्गोचरीभवति। ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः, ब्रह्मणि तस्य स्थितिः, ब्रह्मणि तस्य प्रवेश इत्युक्त्वा तस्य कारणस्वरूपम्, तदस्माकं बुद्धेर्बुद्धिर्बलवतां बलमित्युक्त्वा तेनास्माकं साक्षात्सम्बन्धः, ज्ञानरूपेण शक्तिरूपेण च तेनास्माकं स्वरूपैक्यञ्चाभिहितम्; अधुना जीवास्माभिस्तस्य विशेषसम्बन्धः स ज्ञातव्यः। तदस्माकं पिता माता धाता पितामहश्च (९।१७) भर्त्ता, प्रभुः, साक्षी, सुहृत्, आश्रयः, गतिः, निवासश्च (९।१८)। कथमस्माभिस्तदर्च्चनीयम्? अक्षरपरमपुरुषरूपेण। निखिलं जगद्यदा नासीदासीदयमक्षरः, निखिलजगद्विलयेऽपि सोऽयमक्षरो न विलीयते (८।२०)। अक्षरो हि चक्षुराद्यविषयं सत्तामात्रं (१२।३)। सत्तामात्रेण तं प्रथमतः साधकः सर्व्वातीतभावेन धारयेत्, ततोऽनन्तरं तस्यां धारणायां दृढनिष्ठस्तं सर्व्वगतसर्व्वान्तर्भावकपरमपुरुषरूपेण धारणाविषयं कुर्य्यात्। अयमक्षरः परमपुरुषो गीतोक्तोपास्यदेवता, आत्मात्मन इति चिन्तनीयः (१०।२०)। अनन्यचेतसास्मिन्ननुरागे समर्पितेऽयमन्तश्चक्षुर्गोचरो भवति (११।५४); तच्चित्ततद्गतप्राणतत्कथानिरतभक्तहृदये ज्ञानालोकः सन् स प्रकटीभवति तदज्ञानान्धकारविनाशाय (१०।९—११)।

एतावन्मात्रेण ब्रह्मविज्ञानस्य पर्य्याप्तिरतो विशेषभावेन ब्रह्मविज्ञानं प्रवक्तुं गीताया अन्तिमषट्कस्यावतारणा। प्रथमतः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृविषयविषयिसम्बन्धरूपता (१३।२०), को वा तदुभयोः

सम्बन्धः स प्रदर्शितः। तदनन्तरं प्रतिहृदयं परं ब्रह्मात्मनः परमात्मा सन्निरन्तरं निवसति, स्वस्यानुमोदनमननुमोदनञ्च ज्ञापयतीत्युक्ता प्रतिजनवर्तिनं परमात्मनः साक्षात्सम्बन्धं पूर्व्वोदितादपि स्फुटतरमकरोत्। प्रकृत्या सम्बन्धो जीवस्य स्वयं परब्रह्मणा युज्यतेऽतः स पिता (१४।४) इत्युदित्वा पूर्व्वोदितपितृसम्बन्धो भृशं दृढीकृतस्तेन। प्रकृत्या सम्बन्धवशात् सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयेण भवति जीवस्य सम्बन्धः (१४।५), तेन च ज्ञानं कर्म्मोद्यमोऽज्ञानञ्च तस्मिन् प्राधान्यं लभते (१४।११—१३)। यस्मिन् जीवे यस्य गुणस्य प्राधान्यं तदनुगुणा एव तस्याचारव्यवहारादयो भवन्ति। सत्त्वरजस्तमोगुणतो यानि बन्धनकारणान्युपतिष्ठन्ते तान्यतिक्रान्तुमाचारव्यवहारादिपरिवर्त्तनेन बन्धकं गुणं निर्ज्जित्यानुकूलं ज्ञानं स वर्द्धयेत (१४।१०)। आत्मा गुणेभ्यः स्वतन्त्र इति ज्ञाने प्राज्ज्वले सति गुणानतिक्रम्य भगवद्भावप्राप्तिः सुलभा (१४।१८)। यदा भवति साधको गुणातीतस्तदा गुणस्वभावाद्यानि गुणकार्य्याण्युपतिष्ठन्ते न तानि स द्वेष्टि तेष्वनुरज्यते वा (१४।२२)। तानि स स्वात्मकल्याणोपायत्वेन परिणामयति। यथा, सत्त्वगुणाद्यदज्ञानमुपतिष्ठते तदज्ञानं यान् यान् विषयानधिकृत्य कल्याणाय भवति तेषु तेषु नियुञ्जीत, एवं रजोगुणसम्भूतं कार्य्योद्यमं भगवदाराधनाविवादिषु च। येन स्वभावेन यो जातस्तं स्वभावमनादृत्य सहसा स सिद्धिं लभेतेत्यसम्भवम्। अतः स्वभावसिद्धकर्म्मणा भगवदाराधनं तस्य श्रेयःसाधकम् (१८।४६) यतः काले ततोऽप्युच्चोच्चतरभूमावारोहणं सम्भवति। 'सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्। सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः।' (१८।४८) इत्युक्त्वाचार्य्यः प्रतिपादयति,—अग्निर्यथा प्रज्वलितावस्थायाः प्राक् धूमेनावृतस्तिष्ठति, प्रज्वलिते पुनः प्रबलवेगेन धूमो नावतिष्ठते, एवं प्रथमं प्रथमं स्वभावसिद्धकर्म्मानुष्ठाने दोषो विद्येत, किन्तु फलसङ्गपरित्यागेनेश्वरमुद्दिश्य कर्म्मानुष्ठानतो दोषोऽपसरति, तेन च साक्षादीश्वरदर्शनसिद्धौ सिध्यति परमनैष्कर्म्यमिति। वस्तुतस्तु भगवदाराधनमेव स्वभावसिद्ध-

कर्म्मणामुद्देश्यं चेत्, तेनैं स्यादृवासनाकामनासंयोगः। एवमन्यवासनाकामनाः परित्याज्य भगवदाराधनं कुर्व्वतो भगवता साक्षात्सम्बन्ध उपतिष्ठते। साक्षात्सम्बन्धप्राप्तिरोहितकर्म्मफलसङ्गो भगवदाज्ञापालनायैव कर्म्म करोति; एवं कर्म्मणि प्रवृत्तस्यापि कर्म्माकरणरूपं परमनैष्कर्म्म्यं सिध्यति (१८।४९)। परमनैष्कर्म्म्यसिद्धौ भगवता योऽसौ साक्षात्सम्बन्धः समुपजायते तस्यैवाविच्छेदेन चिन्तायां विद्यमानत्वे परा ज्ञाननिष्ठोपतिष्ठते (१८।५०—५५)। परायां ज्ञाननिष्ठायां ब्रह्मणि स्थितिस्तेन च स्वरूपैक्यं भवति, स्वरूपैक्येन चात्मनि परब्रह्मणि च सर्व्वभूतानि पश्यति अन्ते परा भक्तिरुदेति (१८।५४)। उदितायां तस्यां स्वस्येदमिति वक्तुं किञ्चिदपि जीवे नावतिष्ठते, भगवतीश्वर एव तस्य सर्व्वस्वम् (१८।६६); तद्दर्शनवन्दनादिकमेव जीवनस्यैकमात्रकार्य्यम् (१८।६५)। ब्रह्मणि स्थितौ न पुनर्भवति लोकलोकान्तरभ्रमणम्, तस्मिन्नेव नित्यस्थितिः सिध्यति। यावन्न स्याद्ब्रह्मणि स्थितिः, तावच्चित्तस्य भावमनुसृत्य जीवस्य लोकलोकान्तरे भ्रमणम्।

समासत उक्ता गीतायाः प्रतिपाद्यविषयाः। सम्प्रत्यर्व्वाचीनपण्डितानां तद्घटितानि कतिपयानि मतानि समालोचयामः। पुराणशास्त्रं विरचितं बौद्धधर्म्मस्याभ्युत्थानानन्तरमिति केषाञ्चिन्मतम्; यतो दृश्यते पुराणेषु बौद्धधर्म्मोचितविषयाणामुपन्यासः। शाक्योऽपि चरमबुद्धः, तस्योदयात् प्राक् बहवो बुद्धा आसन्। इदमपि वक्तुं नायुक्तं यदौपनिषदधर्म्मपार्श्वेऽप्यासीद्बौद्धधर्म्मः। अन्यथा कथमुपनिषदाह 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' 'कथमसतः सज्जायेत' 'सत्त्वेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति। विश्वासपार्श्वे चेत् संशयो नावतिष्ठेत, नवीननवीनचिन्ता नवीननवीनसत्यानि नाविर्भवेयुः। वेदाद्वेदान्तेष्ववतरणं न सम्भवेत्, यदि वेदस्यान्तिमभागे संशयो नोत्तिष्ठेत्।—'इयं विसृष्टिर्यदि वा दधे यदि वा न। योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद। (ऋक् सं १०म, १२९सू, ७ ऋक्)।

संबोधि नूतनचिन्ताया नूतनम् । अतो ये पूर्व्वबुद्धवृत्तान्ताः केवल-कविकल्पनाप्रसूता इति मन्यन्ते तेषां मते शाक्यस्य सम्मतिरस्ति। यदि कविसमुचितातिशयोक्तिमिथ्यावर्णनदर्शनात् पूर्व्वबुद्धा न स्वीक्रियन्ते तदा शेषबुद्धशाक्यघटितायुक्तवर्णनान्यवलोक्य नासीत् स इति सिद्धान्तो युक्ततरः। इतःपूर्व्वं ड्रूसप्रभृतयो जर्म्मणपण्डिता ईशा इति नाम्ना कोऽपि नासीदिति प्रमातुमयतिषत, अद्यापि नैदृक्पण्डिता विद्यन्त इति न वक्तुं शक्यते। विज्ञानप्रधानवर्त्तमानशताब्दीसम्भूता वैज्ञानिकपण्डिताः—वेदोक्ता इन्द्रादयो देवा न ते प्राकृतिकशक्तयः किन्तर्हि जनसमाजनेतार इति—वक्तुमुद्यताः। एके पण्डिताः प्रकृतजनान् स्वीकुर्व्वन्ति, अन्ये पुनः—प्राचीनग्रन्थसमूहेषु न सत्यारोपणानि, प्राकृतिकशक्तिसमूहेषु न देवत्वं परिकल्पितम्, आसंस्ते प्रकटमानवा इति विघोषयन्ति। एतत्पक्षद्वयस्यान्यतरमनाश्रित्य माध्यमिकपथावलम्बने वयं कृतसङ्कल्पाः। मध्यपथावलम्बिनो वयमतएव वदामः,—शाक्यस्य पूर्व्ववर्त्तिनो बुद्धा अकल्पितजनाः, तैः प्रचारितं धर्म्ममुद्दिश्य रामायणादिषु बौद्धधर्म्मस्योल्लेखोऽस्तीति।

शाक्यस्योदयात् प्राक् गीताया अभ्युदय इति निर्द्धारयितुं न वयमण्वपि कुण्ठितमनसः। यस्मिन् समये शाक्योऽजायत, तदा मथुरानगरे सूरकंसकुलसम्भूतः सुबाहुनामा, हस्तिनापुरे पाण्डवकुलप्रसूतः शूरनामा च नृपती राज्यमकुरुताम्। कंसो दस्युरासीत्, युधिष्ठिरादयः क्षेत्रजतनयाः, अतो दोषदुष्टत्वात् तयोः कुले शाक्यो न जायेतेति बौद्धानां प्रतिज्ञा प्रमीयते शाक्योत्पत्तेर्बहुकालात् प्राक् समग्रमहाभारतं निबद्धमिति *। अनुगीतायामुदाहृतान् विविधमतभेदानधीत्य जैन-

* "एवं वैश्रवणातिरेकसदृशं व्यक्तं कुबेरोऽयम् आहो वज्रधरस्य वेष प्रतिमा चन्द्रोऽथ सूर्य्योऽयम्। कामोऽङ्गाधिपतिश्च वा प्रतिकृतो रुद्रस्य कृष्णस्य वा श्रीमान् लक्षणचित्रिताङ्ग अनघो बुद्धोऽथ वा स्यादयम्॥" (ल. वि. ११अ. ९गा) इति महीयःकोविदेन श्रीमदक्षमोक्षमूलरेणोद्दिष्टा ललितविस्तरोक्ता गाथेयं श्रीकृष्णस्य देवत्वेन पूज्यत्वेन च शाक्यात् प्राक् शाक्योदयान्निःसंशयं प्रमीयते। 'कृष्णो महाबाहुः' इति च तस्य वीरत्वं सुव्यक्तमुद्घोषयति सः।

बौद्धादिमतानि तदानीमासन्निति विश्वसितुं विशिष्टकारणमनुभूयते। वेदान्तसूत्रादिषु भिन्नभिन्नमतनिरसनाय यानि सूत्राणि सन्ति, तानि च तत्कालप्रचलितमतभेदानुद्दिश्य निबद्धानीति नात्र सन्देहः। शाक्य-बुद्धादर्व्वाक् गीता निबद्धेत्यस्य प्रमाणायानेके निर्व्वाणशब्दमुदाहरन्ति। वेदोपनिषत्सु नास्ति निर्व्वाणशब्दः। कुतोऽस्य गीतायामवतरणम्। चवश्यमेतं बौद्धेभ्यो गीताकारोऽगृह्णात्। बौद्धशास्त्रान्निर्व्वाणशब्दो गृहीतइत्यभ्युपगमे शाक्यात एव गृहीत इति न प्रमीयते। न केनापि वक्तुं शक्यते यत् प्राक् तस्मात् नासीदस्य शब्दस्य प्रयोगः। मैत्री, मुदिता, करुणा, शीलं, समाधिः, ब्रह्मचर्य्यमित्यादयः शब्दा ब्राह्मण्य-धर्म्मतो बौद्धधर्म्मे गृहीता इति नास्वीकर्तुं शक्यम्। वेदे वोपनिषत्सु नास्ति निर्व्वाणशब्दः, अतः स बौद्धधर्म्माद्गृहीत इति न युक्तियुक्तम्। यतो ब्राह्मण्यधर्म्मे प्रयोजनमनुसृत्य वेदाद्योपनिषद्भ्योऽर्व्वाक् नवनवशब्दा उद्भाविताः। प्रकृत्या सम्बन्धनिवृत्तौ भवत्यात्मनः स्वरूपेऽवस्थानमि-त्येतच्छब्दे नैकेनोद्भावयितुं यदा प्रयोजनमासीत् तदैव ब्राह्मण्यधर्म्मे निर्व्वाणशब्दस्य प्रयोगोऽभूत्। 'युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियत-मानसः। शान्तिं निर्व्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति।' (६।१५) इत्यत्र 'निर्व्वाणं' 'मत्संस्था' चेत्यनयोर्युगपदुल्लेखान्नेदं बौद्धनिर्व्वाण-मिति विस्पष्टम्। द्वितीयस्य पञ्चमस्याध्यायस्य चान्ते निर्व्वाणशब्दो-ऽस्ति, तथापि 'ब्रह्मनिर्व्वाणम्' इति प्रयोगः बौद्धनि[illegible]ादस्य भेदं दर्शयति। देहविरहितत्वं निर्व्वाणशब्दस्यार्थः श्रीमद्भाष्येन कृतः। निरुक्ते वाणशब्दो वाक्पर्य्यायेषु परिगृहीतः। निरुक्तोक्तार्थग्रहणे निर्व्वाणशब्देन शब्दस्याविषयत्वं प्रतीयते। नामरूपं परिहाय भव-त्यात्मनो ब्रह्मैकत्वमित्युपनिषदो भूयोभूयोऽवादिषुः। शब्दस्याविष-यत्वं नामरूपपरिहारश्चेत्युभयमेकमेव; यतो नामरूपं शब्दमूलकम्; सृष्टिश्च शब्दपूर्व्विका, रूपं शब्दस्य विषयः। शब्दस्य विषयो नास्ती-त्युक्ते रूपस्याभावोबुध्यते। यदा रूपं नास्ति तदा भिन्नभिन्नरूपस्य भिन्नभिन्ननाम्नो विलोपः। नामरूपं परिहायात्मा स्वे स्वरूपे तिष्ठति,

स्वरूपे स्थितिरेव निर्व्वाणशब्दस्यार्थः। स्वरूपे स्थितौ ब्रह्मणैक्य-मुपतिष्ठते, अतो गीतायां सर्व्वत्र ब्रह्मसाधर्म्म्यब्राह्मीवस्था ब्रह्म-सम्पन्नता, ब्रह्मणि निवासः, ब्रह्मणि प्रवेशः, ब्रह्मणि स्थितिर्वर्ण्यते। ब्रह्मसाधर्म्म्यं ब्रह्मणा स्वरूपैक्यस्यार्थान्तरम्। एवमात्मनो नित्य-स्थितिर्गीतया यदागादि, न तदा बौद्धनिर्व्वाणकथा तामधिकृत्योदी-रयितव्या।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखानां भूयोभूयो दोषानुदर्शनं (१३।८) जन्ममृत्युजरादुःखानामतिक्रमश्च (१४।२०) गीतया यदोपदिश्यते तदा बौद्धधर्म्मोचितसाधनमोक्षग्रहणात् सेयं बौद्धधर्म्मादर्व्वाक् निबद्धेति वचनमकिञ्चित्करम्। वैराग्योत्पादनाय कुत्र कदा वा कस्य जनस्य जन्ममृत्य्वालोचना ततो विमुक्तिस्पृहा च न नैसर्गिकी। गीतायां स्थितप्रज्ञतालक्षणानि यान्युक्तानि तानि च बौद्धसिद्धार्थानामिति बौद्ध-शास्त्रे दृश्यते। एवमपि तानि बौद्धशास्त्रात् संगृहीतानीति वक्तुं न शक्यते; यतः संयतमनसो यस्मिन् कस्मिन्नपि धर्म्मे पुनरेतानि लक्षणा-न्याविर्भवन्ति। गीतायां स्थितप्रज्ञतापि नेश्वरसम्बन्धविरहिता, तत् कथं सिद्धेरस्या एकभावापन्नता बौद्धधर्म्मेण। वदसि चेत्, बौद्धधर्म्मं प्रच्छाद्य ब्राह्मण्यधर्म्मप्रदर्शनार्थमेवमकरोद्गीताकारः, दृढवाग्मितैषा तव। प्रतिपन्नश्चेत् प्रतिवदेत्—बौद्धधर्म्म एवेश्वरमपसार्य्यैतानि गीतातः संगृ-हीतानि, किं वा समुत्तरमस्य तव? ब्राह्मण्यधर्म्मादेव यदा बौद्धधर्म्मस्यो-त्पत्तिः, ब्राह्मण्यधर्म्मादेव च विविधानि मतानि शब्दाश्चागृह्यन्त तेन, तदा चेत् काले बौद्धधर्म्मादुपयोगितावशात् कोऽपि शब्दो ब्राह्मण्यधर्म्मे गृहीत आसीत्, किन्तेन? शाक्यादर्व्वाक् एष शब्दो ब्राह्मणैरात्मसात् कृत इति वचनं न शोभते, यतोऽयमासीत् प्रयुक्तः शाक्यात् प्राक् बौद्ध-मण्डल्याम्। सांख्यं योगश्च बौद्धधर्म्मस्य प्राग्वर्त्ती। सांख्यं योगञ्चा-श्रित्य गीतायाः प्रथमषट्कम निबद्धम्। सांख्येन योगेन च बौद्धधर्म्मस्य यादृक् सादृश्यम्, तादृक् चेत् प्रथमषट्केनास्य स्यात्, का क्षतिः? अपि तु सादृश्यमेतत् प्रतिष्ठितं ब्रह्मयोगिनेति सर्व्वैरभ्युपगन्तव्यम्।

शाक्यसिंहोदये तेन यद्बौद्धधर्मस्य विशिष्टसंस्करणं साधितं, को वा वक्तुं क्षमो नास्ति तस्मिन् गीतायाः प्रभाव इति ।

केचित् पाश्चात्यपण्डिता यदा बौद्धधर्मप्रभावाद्गीताया उत्पत्तिमभाषन्त, खृष्टधर्मप्रभावादस्याः सम्भवः कथं वा न तैरुच्येत ? बाइबेल-ग्रन्थे यत् संक्षिप्तखृष्टजीवनवृत्तमस्ति, तेन च सौसादृश्यं कृष्णजीवनस्य पश्यन्तः खृष्ट एवास्मिन् देशे कृष्णत्वेन गृहीत इति वादादृते किमन्यद्वा ते वदिष्यन्ति ? सौसादृश्यमेतद्दर्शितवद्भिश्चैकत्वमथैकस्य वचनानि मतानि भावान् वापरो गृह्णन् तानि तस्येति लोकानज्ञापयत्, अथवा यस्य वचनादीनगृह्णात् स एवासीत्, तैर्वचनादिभिरस्य स्वातन्त्र्यमस्थाप्यत परमार्थतो न स आसीदिति निर्णेतुं प्रयुज्यते । न्यायमिममनुसृत्य बुद्धस्य खृष्टस्य चाध्यात्मिकजीवनारम्भेतिवृत्तस्यैकरूपम्, एकविधाभिराख्यायिकाभिरुभयोरुपदेशनम्, तयोरनेकेषां वचनानां साम्यञ्च बौद्धधर्मात् खृष्टस्य शिक्षाग्रहणम्, अथवा बुद्ध एवासीत् खृष्टः कल्पनाप्रसूत इति सिद्धान्तमुपपादयन्ते ; यतो बुद्धात् प्राक् खृष्ट आसीदिति वक्तुं नास्त्युपायः । वस्तुतस्तु सौसादृश्यदर्शनेन भिन्नभिन्नदेशकालस्थितानां जनानामेकत्वनिर्द्धारणं न जातु युक्तियुक्तम् । ऋक्संहितायाः प्राचीनत्वं मानवकुलेषु न केनापि प्रत्याख्यातुं शक्यम् । कुत्र का वा जातिरस्ति यत्रत्यधर्मशास्त्रोक्तान्यनेकानि वचनान्यनेका रीतयश्च न दृश्यन्ते तस्यां संहितायाम् । एकभावमापन्नो मानवात्मा कालदेशाभ्यां व्यवहितोऽपि चिन्तायां तद्बाह्यपरिच्छदरूपे वाग्व्यवहारेऽप्येकत्वं व्यनक्ति । चिन्तायास्तत्परिच्छदस्य चैकत्वेऽपि विभिन्नदेशजातीयभावग्रथितत्वादेकत्वेऽपि तयोर्भिन्नत्वावधारणं न पुनर्जटिलतरम् ।

गीता भक्तिप्रधाना, नासीद्भक्तिर्वैदिककाले, अतएषा भक्तिः खृष्टधर्माद् गृहीतेत्यनुमानं वेदसंहिताध्ययनात् पण्डितवर्गमनसो दूरादपसारितं भवितुमर्हति । एवमासीदस्माकं सिद्धान्तः श्वेताश्वतरोपनिषदमृतेऽन्यासु भक्तिशब्दप्रयोगमपश्यतां स्थूलत ऋक्संहितायाः कतिपयानंशानालोचयताम् । यथास्माकं पूर्वसिद्धान्तः परिवर्त्तितः,

कथं मन्यामहे न स्यात्तदपरेषाम्? नारदस्य श्वेतद्वीपगमनवृत्तान्ता-
च्चेदनुमीयते भक्तिः श्वेतद्वीपात् श्वेतकायख्रीष्टधर्मावलम्बिगणवसतिस्था-
नाद्भारते समानीता, तदनुमानमतीव दुर्बलम् *। ब्रह्मलोकादिवच्छ्वे-

---

* "श्रीकृष्णस्य जीवनं धर्मश्च" इत्यस्य तृतीयसंस्करणं यन्त्रस्थयात् प्राक् प्रस्तुतमासीत्, किन्तु मनःकायस्वास्थ्याभावादद्यापि मुद्राङ्कितमभूत्। यदस्मिन् विषये तत्र निबद्धमुच्यते तदत्र;—"कर्मभक्तिमार्गयोर्विवेचने न वेत्यस्मिन् कस्यचिन्मनसि संशयो जातः। अस्य संशयस्य निरसनं समुचितम्। महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्याने नारदस्य श्वेतद्वीपगमनं वर्णितमस्ति। तस्मिन्नध्याये श्वेतद्वीपस्योल्लेखः, तत्रत्यजनानां वृत्तान्तः, उपासनारीति-रित्यादिकं यदभिहितम्, तेन यानेकपण्डिता अनुमीयन्ते क्रिश्चियान्‌नष्टिकख्रीष्टधर्माश्रितेभ्यः शिक्षां प्राप्य नारदोऽस्मिन् देशे भक्तितत्त्वं प्रवर्त्तितवान्। अतो गीतायां भक्तिवादस्तस्यैव प्रतिच्छाया। महाभारतस्यातिप्राचीनत्वेऽपीति आशाः प्रचिता इत्यत्र न कोऽपि सन्देहः। श्वेतद्वीपगमनस्याद्यन्त-विवरणसमालोचनया यत्तैः प्रतीतं तेन ख्रीष्टजन्मतोऽर्वाक् वर्षाणां चतुःशतमध्ये पञ्चविंशत्यधिक-त्रिशतादर्वाग्वा घटनैषा संघटितेति सिद्ध्यति। विशेषपर्यालोचनानन्तरं कस्मिन् क्रमान्ते वा वयमुपातिष्ठामहि, वेदयितुं तं पाठकवर्गेभ्यः कर्त्तव्यम्। प्रथमन्तावद्विचार्यम्, साइबेरिया-स्थनष्टिकसम्प्रदायसमीपे भारतवर्षात् साधकवृन्दगमनं वा? यदपि महाभारते नारदस्य श्वेत-द्वीपगमनवृत्तान्तोऽस्ति, तथापि श्वेतद्वीपस्य विविधवर्णनं कृत्वा संशयमुपतिष्ठते, श्वेतद्वीपः साइबे-रियाप्रभृतिदेशान् दर्शयतीत्यस्मिन्। मेरोरुपरिभागस्य विस्तारो योजनानां द्वात्रिंशत्सहस्रम्—'द्वात्रिंशन्मूर्द्ध्नि विस्तृतः" (लि, पु,)। न खलु मनस्यं भूतलप्रविष्टं योजनानां षोडशसहस्र-मुद्दिश्य द्वात्रिंशत्सहस्रं वर्णितमस्ति, यतः भूमण्डलं पद्मं मेरुस्तस्य कर्णिकेति वर्णयित्वा तदुपरि-भागे योजनानां द्वात्रिंशत्सहस्रं, मूले षोडशसहस्रं, भूतले षोडशसहस्रमिति स्फुटमुक्तम्। क्षीरोदमेरुमध्यस्थो मेरोरुपरि योजनानां द्वात्रिंशत्सहस्रं श्वेतद्वीपो योजनानां चतुर्दशसहस्रं ब्रह्मलोकमाश्रित्यान्तर्भूय विद्यमानः। ब्रह्मा स्वर्गिकद्वयस्य विलासः, अतः सिद्ध्यति ब्रह्मलोकस्या-न्तिकद्वाधिष्ठितश्वेतद्वीपस्यान्तर्भूतत्वम्। कुत्रायं क्षीरोदधिः। ब्रह्मसंहितायां यत्र मध्यदेशस्य वर्णनास्ति तत्रोक्तम्— 'प्राग्ज्योतिषलौहित्यक्षीरोदसमुद्रपुष्करादा.' इति। प्राग्ज्योतिषो वर्त्तमान आसामप्रदेशः, लौहित्यो ब्रह्मपुत्रनदः (कालिका पु,) पुष्करादी देशविशेषः। प्राग्ज्योतिषपुष्करा-द्योरन्तरालवर्त्ती क्षीरोदसमुद्रः। पुष्करादइति शब्देन तत्रत्यजना मनुष्यपिशिताशना आसन्निति लक्ष्यते। भारतेऽपि यदा पुरुषमेधो नरमेधोवासीत् तदा प्राचीनकाले प्राग्ज्योतिषातीतभूमौ तादृग्जनानां निवसतिरासीदिति नासम्भवम्। किमयं श्वेतद्वीपः पुष्करादप्रदेशः? नास्यत्र किञ्चित् प्रमाणम्; वरं मेरोरुपरिभागे श्वेतद्वीपस्य स्थितिकथनात् पुष्करादप्रदेशेनास्य सम्बन्धकल्प-नाया न विद्यतेऽल्पमपि कारणम्। प्रत्युत सूर्य्यस्योदयास्तप्रदर्शनार्थे मानससरोवरं मर्य्यादात्वेन गृहीत्वा ब्रह्मलोकस्य दशदिक्षु शक्रादिदशदिक्पालानां पुराणि यथा वर्णितानि सन्ति तथैव क्षीरोद-समुद्रं (कृष्णवर्णी वङ्गोपसागरम्) मर्य्यादात्वेन गृहीत्वा श्वेतद्वीपो वर्णित इति नायुक्तकल्पना।

श्वेतद्वीपोऽप्युपासनार्थं परिकल्पित इति शास्त्रालोचनात् प्रतीयते। सत्त्वगुणस्य विष्णोरधिष्ठानभूमिः श्वेतद्वीपः सत्त्वगुणस्य शुक्लत्वात् तादृशनाम्नाभिहित इति तत्त्वम्। गीतायाः प्रतिपाद्यविषयान् समासतो यद्वयं पुरस्तादभ्यधिष्महि तेन सुखेन बुध्येत नैषा विदेशादागता किन्त्वस्मिन् देशेऽस्याः प्रभव इत्यतोऽधिकवाग्व्ययेनालम्। यथापि यस्मिन् यस्मिन् ख्रीष्टधर्मेणैक्यमस्ति, न तत् ख्रीष्टधर्मादागतं वैदिकधर्मादेवेति सुखप्रतिपाद्यम्। भक्तिः श्रद्धा स्तुतिरुपासना प्रार्थना चात्मभाव एतेषामप्यपि वैदिकग्रन्थेषु। एकान्तशरणापत्तिर्वैष्णवधर्मस्य प्रधानं लक्षणमिति लक्ष्यते। वेदविभागेऽस्या विरलप्रचारं दृष्ट्वाऽस्यावैकान्तभावः ख्रीष्टधर्मादागत इत्यनुमानं निरतिशयभ्रान्तिविजृम्भितम्। वेदसंहि-

श्वेतद्वीपाधिपतिदर्शनाय नारदस्य श्वेतद्वीपगमनं यत्रास्ति वर्णितं श्रीमद्भागवते, तत्र स्वामिना स्फुटमुक्तं 'तमीश्वरं सत्त्वस्य नामैवानिरुद्धमूर्त्तिम्' इति। सुतरां तन्मतेऽनिरुद्धः श्वेतद्वीपाधिपतिः। महाभारते श्वेतद्वीपगमनाध्याये तदेव निर्णीतमस्ति, यतः 'प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः। अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा' इत्युक्त्वाऽनिरुद्धादेव निखिलसृष्टिरचनोत्पत्तिश्च वर्ण्यते। असौ सर्ववर्णानुरञ्जितं विश्वम्—'सोऽयं अगौ स विश्वाय'। कालो निखिलं लेढि, श्वेतद्वीपवासिनस्तं कालं लिहन्ति—अर्थतो न तदधीना इति वर्णनायाम् 'इउकेराइष्ट'—('अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुः' 'सुरा शक्तिः शिवो मांसम्' इत्यादिकरीत्याऽन्नपाने ख्रीष्टस्य रूपकल्पनया तत्पानभोजनम्) परिकल्पनं न युज्यते। ये पुनरेवं कल्पयन्ते तेषां तत्परिकल्पनाया मूलम्—'नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज' इत्यत्र पूर्वजशब्दस्य प्रयोगः। वेदे लिङ्गे यावापि हिरण्यगर्भ ब्रह्मादिषु पूर्वजशब्दस्य प्रयोगोऽस्ति, अतएवायं पूर्वजशब्दो न ख्रीष्टं प्रति प्र[illegible] प्रथमज (first-begotten) शब्दस्यानुवादः। यद्यप्यनिरुद्धं प्रति पूर्वजशब्दमप्रयुज्य वासुदेवं प्रति स व्यवह्रियेत, तदा शास्त्रे तं प्रति पूर्वजशब्दस्याव्यवहारात् तद्युक्त्या ख्रीष्टधर्मतोऽयं व्यवहारः परिगृहीत इति कल्पना युक्ता स्यात्। यतस्तत्र सिद्ध्यति ततः काललेहनं न काललेहनं किन्तर्हि ख्रीष्टमुद्दिश्य 'इउकेराइष्ट' वर्णितमस्ति श्वेतद्वीपाध्याये इत्युक्तिरसमञ्जसा। अध्यायेऽस्मिन् सांख्यविरोधिमतमस्ति, वेदान्तेनापि न तन्मतस्यैक्यं घटते, अतो विदेशादगृहीतं तन्मतमिति वचनमसम्यक्। 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणम्' इत्यत्र 'सदपि कारणव्यापारादभिव्यज्यते' इति नियमादभिव्यक्तिरेवात्रोत्पत्तिशब्देन गृह्यते। विज्ञानभिक्षुः पुरुषस्य परम्परातः कारणत्वमवधार्य विरोधमपाहरत्। अतः श्वेतद्वीपगमनवर्णनेन नूतनमतसमागमकल्पनया वा नैतत् प्रमाणविषयं भवति यदत्रत्या नष्टिकादयः तत्सद्धर्मसम्प्रदायविशेषात् भक्तितत्त्वमशिक्षन्त। अस्ति पुनः ख्रीष्ट-प्रमाणं यन्नष्टिकसम्प्रदायो भारतवर्षाद्विविधमतान्यगृह्णात्।

तासामपि तादृशी वा दृश्यते—‘मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्। अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि। अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः। यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्।” (ऋग् सं १०म, १२५सू ४।५ ऋक्)। परितुलय वाङ्मियचयमस्या गीतोक्तकृष्णवाङ्निचयेन—“मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि। अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि।” (१८।५८); “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत। तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥” (१८।६१।६२)। ऋक्संहितया गीतया चातो भावत ऐक्यमस्ति, यत्किञ्च पार्थक्यं तद्देन वेदान्तस्य सङ्गमनात् संघटितम्। ये पुनराकाङ्क्षन्तीशास्याऽनुवर्त्तिनो भवितुम्, स तान् धनजनबन्धुस्वजनान् सुखस्वाच्छन्द्यञ्च परित्यज्य तमनुसर्त्तुमपादिशत्। ये खलु तमेवानुवर्त्तिष्यन्त्यनन्तजीवनं ते लप्स्यन्त इति स भूयो भूयोऽवादीत्। श्रीकृष्णोऽपि सर्वविधफलाभिलाषं कर्त्तृत्वादिकञ्च परित्यज्यैकान्तभावेन तच्छरणमुपगन्तुमर्ज्जुनमुपदिष्टवान्। एवं शरणापत्तेः फलं सर्वपापेभ्यस्तस्य विमोचनम्। अत्रापि वाक्ययो भावतो विलक्षणमैक्यमस्ति। नास्त्यत्र ख्रीष्टेन श्रीकृष्णस्यैक्यं, यतो योगयुक्तेन तेन सर्वान्तर्यामिपरमात्मवाक्यात् तानि वचनान्यवादिषतेति चेत्, न, ख्रीष्टेनाप्यवादि,—न स स्वयं कथयति, यदेव हि स शृणोति पितृमुखात्तदेव जनान् ज्ञापयति, तदनुवर्त्तनं पित्रनुवर्त्तनञ्चैकमतस्तदनुवर्त्तनाय स तान् प्रचोदयतीति। इदं सम्प्रति विवेच्यम्—किमसौ श्रीकृष्णः ख्रीष्टवचनमथवा ख्रीष्टः श्रीकृष्णवचनं श्रुत्वा तादृगवादीत्। अत्यल्पविचारादेव प्रतिबुध्येत ख्रीष्टः स्वदेशीयानां भावान् तत्कालोचितावस्थाश्चानुसृत्य प्रागुक्तानि वचनानि, श्रीकृष्णश्च जातीयधर्म्मं कालोचितविशेषावस्थाश्चानुगच्छन्नेकान्तशरणापत्तिमघोषत्। यिहुदिगणः परपीडनेन नितान्तभयभाराक्रान्त आसीत्, समवि

तेषां नासीच्छान्तिर्न वापि जीवनस्य नित्यकालस्थायित्वे विश्वासः। अतो हि खीष्टो भाराक्रान्ताय शान्तिं नित्यजीवनाविश्वासिने नित्यजीवनं दास्यतीत्यघोषयत्। वर्णाश्रमाचारपरित्यागेन पापभाजनानि स्युरित्यासीद्भारताचार्य्याणां विश्वासः। अतः श्रीकृष्णो वर्णाश्रमाचारं परित्यज्य तच्छरणापन्नेष्वभयमदात्, पापसम्भावनाञ्चोपचक्र प्रत्यक्षासीत्। यतः कालदेशजात्यवस्थानां भिन्नत्वादुभयोर्भिन्नत्वं समुचितया भाषया शरणापत्तेर्भेदप्रदर्शनेन प्रोक्तं, ततोऽप्रतिपन्नं यदेकस्माच्छुत्वाऽपरस्तानि वचनान्यवोचत्।

खीष्टधर्म्मतो गीतायां धर्म्मो गृहीत इति प्रतिपादनाय ये प्रायतन्त ते: खीष्टधर्म्मादस्या धर्म्मस्य न्यूनत्वमेकस्मिन् विषये साधितम्। सोऽयं पापबोधः। सत्यमेतद्यत् खीष्टो यथा तस्मिन् विश्वासोऽनन्तजीवनस्याविश्वासो मृत्योश्च हेतुरिति श्रोतृवर्गस्य मनसि द्रढयितुं भूयोभूयोऽयतत न तथा श्रीकृष्णः। अथापि नासीत् सोऽस्मिन् सर्व्वथोदासीनः, यतः स स्पष्टमुक्तम् "ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्। सर्व्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः।" (३।३२) इति। न केवलं खीष्टो यथा तद्वचनस्यानादरे विनाशः स्यादिति साक्षाद्बलेनावादीत्— तथा श्रीकृष्णोऽवोचत्, यतः स यत् कर्त्तुमुपदिशति तस्याकरणेऽध्यात्ममृत्युरुपतिष्ठत इत्युक्त्वा तन्मतस्याननुष्ठायिनामात्मनो दुर्गतिमेवाभाणीत्। न तथावादीत् स इत्यपि न, यतः सोऽर्ज्जुनं स्फुटमाह—'अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि।' अथापीदं स्वीकर्त्तव्यं यत् पापविषयको भावः खीष्टस्य कृष्णस्य च निरतिशयं भिन्न आसीत्। खीष्ट ईश्वरप्रेरितः, तस्मिन्नविश्वासोऽप्यविश्वास ईश्वरे। सुतरामयमविश्वासः पापस्य मूलं खीष्टधर्म्मे। ये पुनः खीष्टं विश्वसन्ति तान् प्रत्यत्याचारस्तं प्रत्यत्याचारः, अस्यात्याचारस्य दण्डोऽतीवतीव्रः। श्रीकृष्णस्य मते यज्ञदानतपःकर्म्मेश्वरप्रतिष्ठितम्। ये पुनः अज्ञाद्धीना एषामनुष्ठाने, ते पापाचारिणः। न तेषां कल्याणमिह परत्र वा। विषयाभिलाषोऽपि तेषां पापाचारस्य मूलम्। विषयाभिलाषेण रागो

वा द्वेष उद्भविष्यति, तस्माद्रागाद्द्वेषाच्च पापोत्पत्तिः। पापं हि ज्ञानं विज्ञानञ्चोभयं नाशयति, अतः स पापमूलं विषयाभिलाषं विनाशयितुं निरदिशत्। ख्रीष्टो यथा पापस्य गौरवदण्डमवर्णयत्, न तथा गीताकृष्ण इति सत्यं, किन्तर्हि पापं ज्ञानविज्ञानविनाशकत्वात् परमशत्रुः, तदवश्यं विनाश्यमित्येषास्योक्तिः पापस्य भीषणत्वं विशेषेण दर्शयति। शास्त्राचार्य्योपदेशजनितं ज्ञानं, साक्षात्सम्बन्धेन स्वयमनुभूतञ्च ज्ञानं, यदुभयमेतत् पापेन विनष्टं भवति, को वा तदपेक्षया सर्व्वविनाशकव्यापारो भवितुं सम्भाव्यते ? न पुनरधर्म्माचार्य्यासुरिकप्रकृतिजनगणाय विहितं दण्ड—(१६।१९।२०) समावल्पीयस्त्वेन न्यवधात्। तद्वचनादापाततः प्रतीयते न तेषां कदापि सद्गतिः स्यादिति। येषां पुनः सद्गतेरल्पा सम्भावना चेत्ते पापमूलं कामादिकं परित्यज्य सदाचारपरा भवन्ति, तेऽप्युत्तमां गतिं लभन्ते (१६।२१।२२) इति यदवोचत् तेनासुरभावापन्नानामपि चिरासद्गतिर्निवारिता।

गीतोक्तं भारार्पणं बाइबेलोक्तं भारार्पणञ्च, गीतोक्तं पापं बाइबेलोक्तं पापञ्च, एतदुभयोर्मध्ये किं वा पार्थक्यं तत् प्रदर्शितम्। एतत्पार्थक्यनिबन्धनः ख्रीष्टब्रह्मण्यधर्म्मयोर्यो भेदो नासौ तुच्छः। गीतोक्तभारार्पणव्यापारे न विद्यते दुःखक्लेशादीनां भारार्पणव्यापारः। इहगणनानिष्टफललाभः स्यादित्यादिचिन्तनं परिहाय केवलमात्मान्तर्यामिणः शरणानुसरणं भारार्पणस्यास्य मुख्यो भावः। विषयाभिलाषपरवशेन विधिकलङ्घनात् यत्पापं जायते, यच्चात्मनः परमहितकारिणं प्रति विरोधाचरणेन, एतदुभयोर्मूलत एकविधत्वेऽपि, न तु तत्फले। विधिकलङ्घनेन चित्तं कलुषितं, योगः प्रतिहतः, ब्रह्मसंस्पर्शजनितानन्दानुभवः प्रतिरुद्धो भवति। मरणात्मिकायाः एतस्या वारणाय भगवान् कर्म्मसमर्पणमतीवप्रकृष्टसाधनमिति कुत्र सन्देहः; किन्त्वात्मनो हितकारिणं प्रत्यहमसदाचरणमाविष्कृतवानिति बोधे हृदुद्बुद्धे यासौ तीव्रयातनानुभूयते, तयाधीरस्तस्या लघुभारत्वसाधनाय तस्मै परमाय मित्राय तद्भारसमर्पणं, तेन च तत् स्वीकृतमिति विश्वासात् यासौ

साधनरीतिरूपतिष्ठते, सा तयो विलक्षणा। ब्राह्मणख्रीष्टसमाजयोः साधनरीती यदतीव भिन्ने तत्कारणं भारतीयपाश्चात्त्यधर्मभावस्य पार्थक्यम्।

न खलु ख्रीष्ट आत्मानमीश्वरस्यावतारत्वेनोदघोषयत्। स त्वीश्वर-तनयः, तेनाभिन्नभावेन स्थितः, यत् किञ्चन तस्माच्छ्रुतं तदसौ जगति प्रथयति, ममेदमित्यभिमानाय तस्यात्मनो न किञ्चनास्ति, प्रतितत्सम्मा-ननया प्रेरयितुः सम्मानं भवति, प्रतितद्दर्शने प्रेरयितुर्दर्शनञ्चेत्यादिकाः कथाः स्वमुखेन स उदैरयदितीशाः पुत्रावतारः। जगत्ययमवतारवादो नूत्नः। 'जीवस्तनय ईश्वरः पितेति (१४।४) मतस्य बीजं गीतायां दृश्यते।° किन्तर्हि मतस्यैतस्य प्रभावो भारतसमाजेऽणुवपि नासीदाविष्कृतः। यद्यपि श्रीकृष्णो योगयुक्तावस्थायां परमात्मनैकः सन् परमात्मसुखविनिःसृतत्वेनाहं मम मामित्यादिपदैरुपादिशत्, तथाप्ययोगावस्थायां न जातु स स्वस्य मानवत्वमच्छादयत्। आविर्भूतस्वरूपत्वमाचार्यो पश्यन्तो भारतीया अस्मिन्नीश्वरत्वेनागृह्णन्, अतोऽस्मिन् देशेऽवतार ईश्वरस्य न तु तनयस्येति महत् पार्थक्यम्। बौद्धधर्मात् ख्रीष्टधर्माद्वा ब्राह्मणधर्मेऽवतारवादस्य प्रवेशोऽभूदित्यनुमानं भ्रान्तिविजृम्भितम्। यतोऽस्य मूलं सन्निविष्टमस्त्यृक्संहितायाम्। इममवतारवादमुद्दिश्य निरुक्तमुक्तवत्—"यद्यद्रूपं कामयन्ते तत्तद्देवता भवन्ति" (१०।१८) इति। आत्मपर्यालोचनया भगवत्स्वरूपाविर्भाव एवावतारवादस्य मूलमिति स्फुटं प्रतीयते। ईशा यदवादीत्—'यो मामपश्यत् स पितरमपश्यत्' इति तन्मूलमेतस्य। स आत्मानमात्मन्याविष्टं पितरञ्चैकत्वेन पृथक्त्वेनाद्राक्षीत्, अतः स्वरूपैक्येऽपि स्वस्य पुत्रत्वं न स व्यस्मरत्। अस्मिन् देशे पुनराचार्यास्तदनुवर्त्तिनश्च प्रभेदमिमं व्यलोपयन्। न खल्वयं भेदो ब्राह्मणख्रीष्टधर्मयोरवतारवादस्मान्यो-यान्।

ख्रीष्टः पुनरासीद्योगी। यद्यपि ख्रीष्टसमाजो नेमं योगमगृह्णात्, तथापि योगित्वं तस्य कस्मिन्नपि कालेन भवेद्विलुप्तम्। ईश्वरेणानु-

वर्त्तिभिश्च येन योगेनासौ योगयुक्त आसीत् न स योगः सामान्यतरः। अहो महदाश्चर्य्यं यदेतद्योगयुक्तावस्थायां स जीवनं न्यवर्त्तयत्, नैतस्याः कदापि स वियुक्तोऽभूत्। क्रमुविच्छेदेन सोऽत्युच्चस्त्वासीत्, कपटाचारिणोऽवमतं मत, अथापि परिशान्तं ये पुनर्धार्मिकपथत्वेन पर्य्यणामयंस्तान् प्राक्षार्षीत्। नैतैस्तस्य योगावस्था प्राभञ्जि। शोक-कारणं पापाचरणमीश्वरावमाननञ्च पश्यति साधौ यच्छोकरोषादेरुदयो भवति, तेन वहिर्योगभङ्गे प्रतीतेऽप्यन्तर्गभीरतमदेशे प्रशान्तावस्थाया अक्षुणत्वान्नायं योगभङ्गः। इमं नैसर्गिकं शोकरोषादेरुदयमुद्दिश्य गुणातीतलक्षणे श्रीकृष्ण आह—"प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव। न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति॥ उदासीन-वदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते। गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते।·········गुणातीतः स उच्यते" (१४।२२—२५)। येन योगेन खृष्टो येन च श्रीकृष्णो योगयुक्त आसीत् अयं तयोर्भेदोंऽशः:— खृष्टोऽपश्यत् स्वात्मानमीश्वरे, ईश्वरञ्च स्वात्मनि, अनुवर्त्तिनः स्वात्मनि स्वात्मानमनुवर्त्तिषु; श्रीकृष्णः सर्व्वमात्मनि सर्व्वेष्वात्मानं, सर्व्वमीश्वरे सर्व्वेष्वीश्वरमिति। योगः खृष्टस्य सविशेषः श्रीकृष्णस्य च निर्व्विशेष इति भेदो न लघीयान्। योगयोरनयोरेकीभावेन योगस्य पूर्णता। ये पुनरन्तरङ्गास्तैर्यदपि योगो घनिष्ठो भवति, तथापि वहिरङ्गान् योग-भूमेर्वहिः संस्थाप्य न भवेत् पूर्णतास्य। अन्तरङ्गैर्घनिष्ठसम्बन्धतया सविशेषयोगेन, वहिरङ्गैरात्मत्वेन निर्व्विशेषयोगेनावश्यत्वं प्रयोजनम्। स्वात्मनीश्वरदर्शनं सविशेषः, सर्व्वेष्वीश्वरदर्शनञ्च निर्व्विशेषो योगः, अनयोरैकत्र सन्निवेशेनास्य पूर्णता।

न केवलमनुवर्त्तिभिः किन्तर्हि स्वर्गस्थमहाजनैरपि योगयुक्तोऽभ-वासीदिति पर्व्वतोपरि शिष्यवर्गाणां सन्निधौ प्रकाशमानास्य रूपान्त-रता प्रदर्शयति। अत्रापि खृष्टो महाजनैः स्वहृदयानुरूपयोगयुक्तो रूपान्तरतामभजत्। सुतरामियं सविशेषयोगस्यैव समापत्तिः। अर्ज्जु-नस्यान्यस्य वा सन्निधौ श्रीकृष्णस्य रूपान्तरतान्यविधा। तस्मात्तोऽचि-